

Besynnerliga lämningar av sten

Vända skålgropsblock, vallar och terrasser i Norvik

Av Kerstin Odebäck

Inledning

Under 2018 undersökte Stiftelsen Kulturmiljövård en gropkeramisk boplatz i Norvik, strax utanför Nynäshamn (Kihlstedt et al. 2023). Undersökningen omfattade en yta på ca 8 400 m² belägen på en höjd som under boplatsens användningstid, för drygt 4 500 år sedan, utgjorde en långsträckt ö i ett skärgårdslandskap. Den gropkeramiska boplatsen var i bruk under den avslutande delen av mellaneneolitikum, ca 2800–2400 cal BC, enstaka dateringar påvisar nyttjande även under senneolitikum, ca 2200 cal BC.

Det är dock inte det gropkeramiska Norvik som står i fokus här, utan lämningar som förmodligen kan härledas till perioden yngre bronsålder/äldre järnålder. I Norvik påträffades nämligen också 468 tidigare okända skålgropar på stenar, stenblock och berghällar. Många skålgropar fanns undertill eller på sidorna av blocken. Block har följaktligen rubbats, flyttats eller vänts någon gång efter att skålgroparna knackats fram. Det är oklart när, och i vilka sammanhang, detta skett. Att skålgroparna bör ha tillkommit under yngre bronsålder, i likhet med många andra lokaler, hålls för troligt även om en tidigare tillkomsttid inte kan uteslutas.

Delvis med rumslig koppling till skålgroparna, och överlagrande de neolitiska lämningarna, påträffades också anmärkningsvärda stenkonstruktioner och spår av olika typer av aktiviteter kopplade till sten. Dessa utgjordes av stenvallar, eller stråk/rader av sten, stenlagda terrasser och andra former av stenkonstruktioner, samt ytor som röjts på sten. Trots att inga direkta motsvarigheter till stenkonstruktionernas form och sammanhang har kunnat hittas, känns aktiviteterna där stenen hanterats på olika sätt igen från flera bronsålderslokaler inom och bortom Mälardalen. Det finns många exempel på hur människor aktivt har hanterat sten

genom att ha ”ordnat” ytor, flyttat stora block, eldat, sprängt och byggt monument (Karleby 2011, s. 116), ibland utan att några tydliga funktioner kunnat definieras. Det finns också vaga likheter med den äldre järnålderns vall- och fornborgsmiljöer runt Mälardalen och Södertörn. Lämningarna av sten skulle således också kunna höra hemma i tidsspännat yngre bronsålder/äldre järnålder. Men varför de skapats och varför de har hanterats som de gjort har ännu inte kunnat klargöras.

Landhöjningen har förändrat landskapet över tid, men Norvik präglades länge av ett kustnära läge. Höjdstråket anslöt till en havsvik ända fram till medeltid, då denna grundades upp. Under yngre bronsålder/äldre järnålder stod vattennivån kring 15-meterskurvan och ytan utgjordes inte längre av ett strandläge. Norvikshöjden bör då uppfattas som en markant höjd, där den undersökta ytan utgjordes av en avsats mellan en brant sluttning mot dalgången i väster och en klippig bergsvägg i öster (Kihlstedt et al. 2023, s. 15). Höjden låg i utkanten av bygden vid denna tid (fig. 1). Ett område med många skålgropar och andra lämningar från bronsålder/yngre järnålder har belagts söder om Ösmo, ca en halvmil norr om Norvik.

Stenvallar, terrasser och stenröjda ytor

De stenkonstruktioner som framträdde vid undersökningarna av norviksboplatsen är komplexa till sin karaktär och ger ett aningen disparat intryck. De kan grovt kategoriseras som stenvallar/stenrader, terrasser och stenkretsar. Somliga ytor uppvisade en förekomst av storblockig sten, medan andra ytor uppfattades vara röjda på sten. Inom vissa områden kunde det även urskiljas stenarrangemang som liknade rumsindelningar. Stenkonstruktionernas strati-

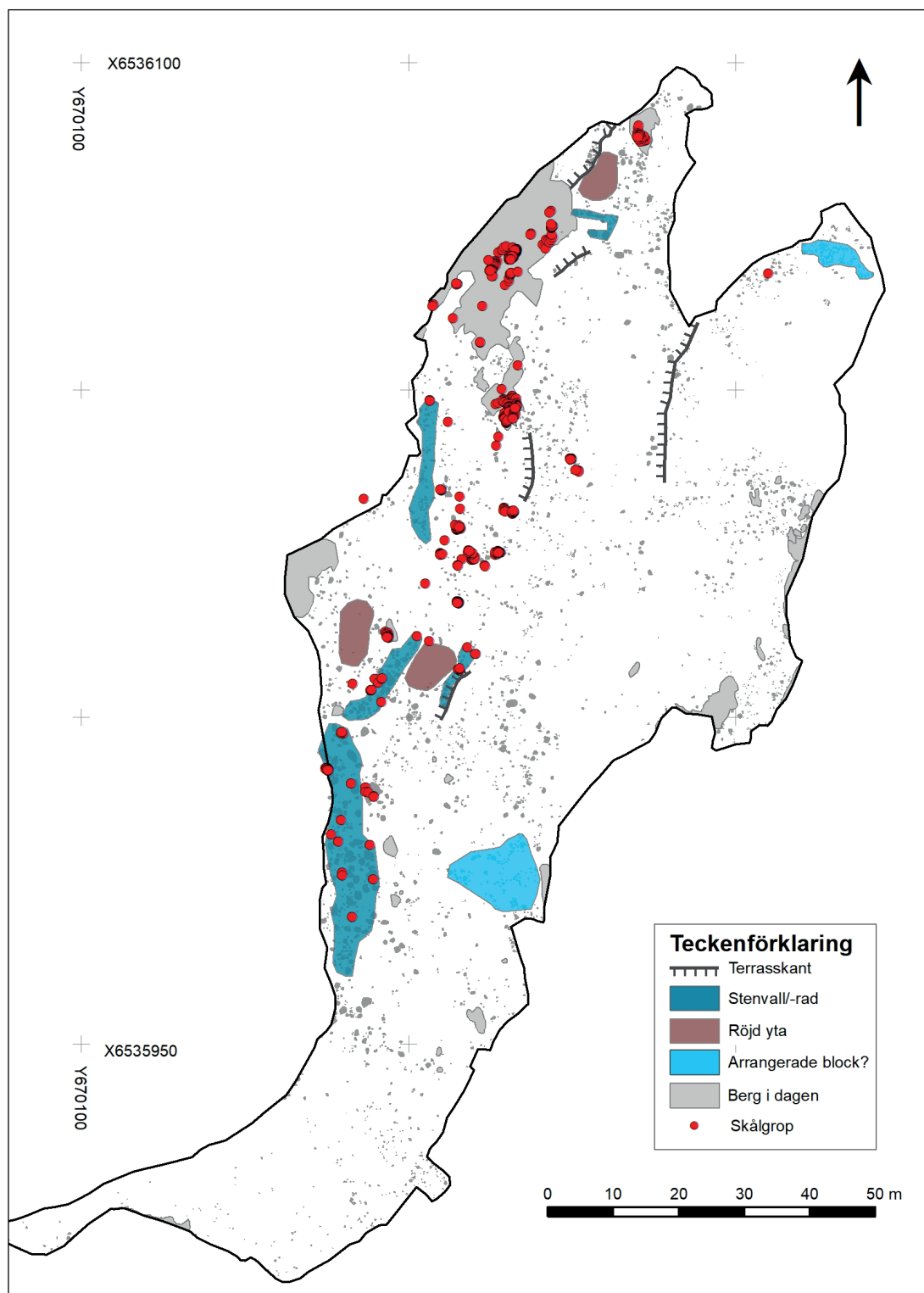
Fig. 1. Norvikshöjden sedd från nordöst. Undersökningsytan är belägen på en flack avsats som avgränsas av en brant slänt ner mot en smal dalgång i väst och en bergshöjd i öst. Foto: Stockholms Hamnar. – The excavated area in Norvik from the north-east. The site is situated on a flat ledge bounded by a steep slope down to a narrow valley to the west and a hill to the east.

grafiska läge visar att de tillkommit efter att den gropkeramiska boplatsen övergivits. Stenarna/blocken som använts i de olika arrangemangen var i stor utsträckning försedda med skålgropar (fig. 2).

En typ av stenkonstruktioner utgjordes av stenvallar/stenstråk, konstruerade till stor del av storblockig sten. Den mest framträdande av dessa var den sydligast belägna, som löpte längs avsatsens västra kant. I sin helhet uppmätte stenvallen 32 m i längd och var ungefär 3,5 m bred. Den var oregelbunden till sin karaktär och bestod av såväl mindre som större stenblock, varav vissa markfasta, samt berg i dagen. I dess södra del fanns block av ansevärd storlek, vilka troligtvis har varit resta. I den södra delen noterades även småstenspackningar i anslutning till blocken, något som framträdde mindre tydligt

i stenradens norra del. Flera av blocken var försedda med skålgropar och vissa av dem påträffades under eller på sidan av blocken. Stenvallen tycks, efter ett mindre avbrott, ha fortsatt i nordöstlig riktning och mätte 15 m i längd och 2–3,5 m i bredd.

Fig. 2. Skålgropar, stenvallar, terrasser, arrangerade block och röjda ytor markerade på översiktsplan. 468 skålgropar, sex rännor och tre slipytor identifierades i Norvik. De var huvudsakligen koncentrerade till hållar, block och stenar längs avsatsens västra kant. Skala 1:800. – Cup marks, stone ramparts, terrasses, carefully arranged boulders as well as cleared areas marked on the plan. 468 cup marks, six groves and three polished surfaces were identified in Norvik. They were mainly concentrated to rock panels, boulders and rocks along the western edge of the ledge. Scale 1:800.

Ytterligare en stenvall löpte längs hela den nordvästra avsatskanten (fig. 2). Till skillnad från stenvallen i söder var den glesare till sin utformning. I anslutning till dess norra del fanns en stenröjd yta, och öster om den flera skålgropsförsedda stenblock. Många av skålgropsblocken var vända på så vis att skålgropsytorna låg nedåt (Kihlstedt et al. 2023, s. 59).

I undersökningsytans nordvästra del fanns två tydliga terrasskanter. Dessa var i grunden naturliga avsatser som förstärkts av stenblock och mindre stenar. Här fanns även en vinkelformad stenkonstruktion, en stenrad. Denna var uppbyggd av stenblock av varierande storlek, varav de största var både markfasta och ditförda. I väster anslöt stenraden till en berghäll vilket skapade ett närmast rektangulärt rum (Kihlstedt et al. 2023, s. 57) Mellan dessa konstruktioner var ytan röjd på sten, och inom ytan framkom keramik, slaget stenmaterial och djurben, fynd tillhöriga den gropkeramiska bopplatsen. I området fanns också stora mängder grönsten, vilket förklaras av det neolitiska grönstensbrott som låg intill terrasskanten i sydöst.

I undersökningsområdets nordöstra del fanns fyra stenformationer, anlagda i ett öst-västligt stråk. Till formen var dessa runda till rektangulära, vilket bidrog till att de initialt uppfattades som potentiella gravar. Efter att en av stenformationerna undersökts kunde denna hypotes dock förkastas. Anläggningen innehöll inga brända ben eller andra gravindikerande fynd. Det fyndmaterial som påträffades var av gropkeramisk karaktär. De ingående stenarna var av allt att döma inte flyttade, vilket gör det svårt att uppfatta formationerna som annat än naturligt formade stenbräm (Kihlstedt et al. 2023, s. 58). Trots att en rad medvetna försök gjorts har inga belägg för stenformationernas tillkomst och bruk under bronsålder/järnålder kunnat fastställas.

Det finns dock inget som talar för att stenformationerna eller skålgroparna skulle ha tillkommit under neolitikum. De stratigrafiska förhållandena talar nämligen emot en sådan tolkning. Även om stenkonstruktionerna förmodligen tillkommit efter att den gropkeramiska bopplatsen övergivits har aktiviteterna kopplade till dem alltså inte kvarlämnat några fynd, andra anläggningar eller tydliga lager.

Skålgropsförsedda stenar, block och hållar

Norviksbopplatsen är i dagsläget den enda kända skålgropslokalen i Nynäshamns socken (Broström et al. 2021, s. 201). 468 skålgropar, sex rännor och tre slipytor registrerades vid den specialinventering som utfördes av Botark i samband med undersökningen. Rumsligt fördelade sig skålgroparna längs undersökningsytans västra kant, i ett drygt 140 meter långt nord-sydligt stråk som till stora delar sammanföll med den tydligaste av de nämnda stenvallarna (fig. 3). Den största koncentrationen av skålgropar återfanns på berghällar i ytans nordvästra del. De framträdde när hållarna avtäcktes med hjälp av maskin (Kihlstedt et al. 2023, s. 63). Hållarna var dock inte täckta med något omfattande jord- eller kulturlager, och det är oklart hur länge de legat dolda under torv.

Hållen med flest skålgropar, Botark nr 17 (Kihlstedt et al. 2023, bilaga 3), var försedd med inte mindre än 103 gropar och två rännor. Hållarna uppfattades avgränsa ytan mot den branta sluttningen mot dalgången i väster. Skålgroparna tycktes främst vara riktade "inåt" mot undersökningsytans plana avsats. Den rikliga skålgropsförekomsten på håll nr 17 och närvaron av rännor som binder samman gropar gör att denna kan uppfattas som en huvudhäll (fig. 4). Huvudhällar av sådant slag kan indikera att platsen haft en särskild betydelse, och återfinns ofta på viktiga eller prominenta platser i skålgropssammanhang (Wikell 2008, s. 8–12; 2010, s. 168–169). Ytterligare 15 berghällar inom undersökningsytan var skålgropsförsedda, medan skålgroparna i övrigt var fördelade på 50 block och stenar. Flera block föreföll rubbade eller rentav upp och nedvända, på så vis att skålgroparna synliggjordes först efter att blockens undersidor besiktigats. De vända blocken var framför allt belägna inom en yta strax söder om de tidigare nämnda berghällarna. Av blocken med gropar på "sidorna", ingick flera i tidigare nämnda stenvallar/stenrader (Kihlstedt et al. 2023, s. 63–64).

Det går inte att avgöra om och hur tillkomsten av skålgroparna hör samman med arrangemanget av stenar och block inom ytan. Kronologiskt kan vi emellertid sluta oss till att vändning/förflyttning av block har skett efter

Fig. 3. Stenvall av storblockig sten sedd från sydöst. Vallen löpte längs avsatsens västra kant och flera av blocken var försedda med skålgropar. Foto: Britta Kihlstedt. – Stone rampart of large boulders seen from the south-east. The rampart ran along the western edge of the ledge and several of the rocks had cup marks.

att skålgroparna knackats in. Rimligt är att de vänts eller rubbats i samband med att stenar och block arrangerats på ytan. Om detta gjorts avsiktligt i syfte att dölja skålgroparna, om de saknat betydelse, eller inte noterats kan vi bara spekulera i. Vad som kan konstateras är att skålgropar på vända och/eller rubbade stenblock tycks vara en relativt ovanlig förekomst, varför jämförbara fyndplatser till stor del saknas.

Vad är dessa lämningar av sten?

Några tydliga funktioner har inte kunnat knytas till anläggningarna. Språkliga kategoriseringar som "vall" eller "terrass" tenderar att skapa associationer till fornlämningstyper av annan karaktär, som exempelvis fornborgs- och försvarsanläggningar, eller agrara miljöer. Anläggningarna i Norvik är inte av sådana slag, även om det finns jämförbara vallanläggningar i Mälardalen. En snarlik anläggning går möj-

ligen att finna i uppländska Rävsta (Kihlstedt et al. 2023, s. 223), vilken klassificeras som vall-typ B enligt Olausson (Olausson 1995, s. 84).

Ikkebearbetad sten, liksom stenkonstruktioner av otydlig funktion, hamnar inte sällan i skuggan av klassificerbara ting eller mer tydligt definierade anläggningar (jfr Burström 2017). Men avsaknaden av fynd och funktionsindikerande kulturlager kan i själva verket vara vägledande för vår förståelse av platsen. Detta om förekomsten av sten, och de till stenen hörande aktiviteterna, ses som meningsbärande i sig. I samband med att stenvallar anlades förändrades och omförhandlades såväl landskapet som människans mentala och fysiska rörelsemönster i relation till den aktuella platsen. Genom att förändra platsens topografi, exempelvis genom att med stenarrangemang förlänga eller förstärka vissa egenskaper, skedde ett samskapande människa-sten som definierade platsen

Fig. 4. Häll nr 17 i norra delen av ytan. Hällen var försedd med 103 skålgropar och två rännor. Foto: Sven-Gunnar Broström. – Rock panel no. 17 in the northern part of the excavation area. The panel had 103 cup marks and two groves.

och människans tillvaro i den (Odebäck 2023, s. 289).

Vid vissa skålgropslokaler har det noterats att fokus tycks ha legat på själva praktiken att framställa ristningar snarare än den typ av aktiviteter som efterlämnar fynd eller kulturlager. Som föreslagits av Joakim Goldhahn kan sådana hållar ha omgivits av särskilda tabun om att inte efterlämna mänskliga spår (Goldhahn 2020, s. 157–158). I Norvik är det inte bara skålgropsförekomsterna i sig som är intressanta ur ett sådant perspektiv, det är även relevant att föra in de olika fyndtomma stenarrangemangen i resonemanget. Att många skålgropsstenar dessutom var rubbade/vända ger verkligen intryck av att man har velat dölja spår av mänskliga aktiviteter

på platsen, eventuellt i samband med att platsen togs ur bruk.

Stenkonstruktioner och aktiviteter kopplade till sten, som de som påträffats i Norvik, är på många sätt arkeologiskt utmanande. Det finns en fin gräns mellan vad som uppfattas som naturligt respektive skapat av människan, och det är svårt att analysera och förstå lämningar vars funktioner/syften inte fullt ut kan begripas. Kanske är ett första steg att släppa idén om att definiera funktion. I vissa sammanhang har ”görandet” varit centralt, snarare än att aktiviteten resulterat i definierbara konstruktioner. Även om tydliga formmässiga paralleller saknas går det att identifiera vissa mönster. Till exempel är relationen mellan berg/höjdlägen och för oss

odefinierbara stenkonstruktioner framträdande i flera arkeologiska sammanhang (se Odebäck 2023 för exempel och vidare diskussion), och Norviks topografiska egenskaper har förmodligen varit betydelsefulla för varför vissa aktiviteter utförts just där. Samtidigt har aktiviteterna som utförts påverkat platsens utformning, liksom hur människor förhållit sig till och varit på platsen. Det här är bara en av anledningarna till att återkomma och fördjupa sig i Norviks besynnerliga lämningar av sten.

Referenser

- Broström, S.-G., Ihrestam, K. & Wikell, R., 2021. *Hällristningar i Södermanland: Södermanlands län och södra delen av Stockholms län*. Tumba.
- Burström, M., 2017. *Barlast, Massor med historia*. Lund.
- Goldhahn, J., 2020. Ingen grop är den andra lik – ett strövtåg i Roger Wikells skålgropsland. Alexandersson, K., Dahlin, M. & Palm, V. (red.). *Forntid längs ostkusten 6: Blankaholmsseminariet, Never stop exploring: Roger Wikell 1965–2019*. Västervik.
- Kihlstedt, B., Gatti, C., Hinders, N., Holm, J., Runesson, H. & Forsgren, A., 2023. *Gropkeramisk boplats och hantverk i ytterskärgård. Arkeologisk undersökning L2013:5193 (f.d. Nynäshamn 635) Kalvö 1:11 Nynäshamn socken Nynäshamns kommun, Södermanland*. Stiftelsen Kulturmiljövård Rapport 2023:45.
- Odebäck, K., 2023. Världens hjärta: Sten och människor i järnålderns Hjulsta. Odebäck, K, Vinberg, A. & Harrysson, I. (red.). *Hjulsta: Arkeologi i skärningspunkt mellan liv, död och kult*. Västerås.
- Olausson, M., 1995. *Det inneslutna rummet: Om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f Kr till Kristi födelse*. Stockholm.
- Wikell, R., 2008. Heliga hällar – Älvkvarnars landskap. B-uppsats i religionshistoria vid Stockholms universitet.
- 2010. Skålgropsland: Händelser vid hällar i Turinge socken. Alexandersson, K., Papmehl-Dufay, L. & Wikell, R. (red.). *Forntid längs Ostkusten 1: Blankaholmsseminariet de två första åren*. Västervik.

Kerstin Odebäck
Stiftelsen Kulturmiljövård
Importgatan 48
SE-602 28 Norrköping
kerstin.odeback@kmmmd.se